TILSHUNOSLIKDA SEMANTIKA TUSHUNCHASI

Kamoliddinova Saodat Fikrat qizi
O'zbekiston davlat Jahon tillari universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada tilshunoslikda semantika tushunchasining mazmun-mohiyati, uning tadqiqot obyekti, asosiy kategoriyalari va boshqa lingvistik bo‘limlar bilan aloqasi yoritiladi. Semantikaning leksik ma’no, grammatik ma’no, gap ma’nosi, nutqiy ma’no, denotatsiya, konnotatsiya, polisemya, omonimiya, sinonimiya, referensiya, presuppozitsiya kabi tayanch tushunchalari izchil sharhlanadi. Shuningdek, formal semantika, leksik semantika hamda semantika-pragmatika chegarasi yuzasidan nazariy qarashlar umumlashtiriladi.*

Kalit so‘zlar: *semantika, ma’no, leksik ma’no, grammatik ma’no, denotatsiya, konnotatsiya, polisemya, omonimiya.*

KIRISH

Til inson tafakkurining tashqi ifodasi sifatida faqat tovushlar, shakllar va grammatik qurilmalar yig‘indisidan iborat emas. Til birliklari orqasida ma’no yotadi, ma’nosiz til unsuri esa aloqa vositasi sifatida o‘z vazifasini to‘liq bajara olmaydi. Shu sababli tilshunoslikda semantika eng markaziy va eng murakkab yo‘nalishlardan biri sifatida shakllangan. Semantika til birliklarining nimani anglatishi, ma’no qanday yuzaga chiqishi, ma’no so‘z, birikma, gap va nutq darajasida qanday tashkil topishi kabi masalalarni o‘rganadi. Mazkur soha qadimgi mantiqiy-falsafiy qarashlardan boshlab, struktur tilshunoslik, komponent tahlil, formal semantika va zamonaviy leksik-semantik yondashuvlargacha uzluksiz rivojlanib kelgan. Ma’no masalasining murakkabligi shundaki, u bir vaqtning o‘zida til tizimi, tafakkur, voqelik, ijtimoiy tajriba va kommunikativ vaziyat bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Shuning uchun semantika tilshunoslikning alohida bo‘limi bo‘lish bilan birga,

fonetika, leksikologiya, grammatika, pragmatika va matnshunoslik bilan ham uzviy aloqada faoliyat yuritadi [1], [2], [3].

ASOSIY QISM

Semantikani eng avvalo til birliklarining ma’nosi haqidagi ta’limot sifatida ta’riflash mumkin. Biroq “ma’no”ning o‘zi ham bir qatlamli hodisa emas. Masalan, ayrim ma’nolar to‘g‘ridan to‘g‘ri predmet yoki hodisaga ishora qiladi, ayrimlari esa insonning bahosi, munosabati yoki madaniy tajribasini ifodalaydi. Shu jihatdan semantika til bilan borliq o‘rtasidagi munosabatni ham, til tizimi ichidagi ma’no farqlarini ham o‘rganadi. John Lyons semantikani til birliklarining ma’no jihatini tahlil qiluvchi mustaqil nazariy soha sifatida ko‘rsatadi va unda leksik ma’no, grammatik ma’no, gap ma’nosi hamda nutqiy ma’no bir-biridan farqlanishini alohida ta’kidlaydi [1], [2]. John Saeed esa semantikani tilshunoslikning ma’no bilan shug‘ullanuvchi tarmog‘i sifatida sharhlab, unda so‘zlar, iboralar va gaplarning izchil talqini markaziy o‘rinda turishini ko‘rsatadi [3]. Demak, semantika tilning faqat nomlash vazifasini emas, balki tushunchalashtirish, tasniflash va kommunikativ maqsadni ma’no orqali reallashtirish mexanizmini ochib beradi. Shuning uchun semantika nazariy tilshunoslikda ham, amaliy tilshunoslikda ham poydevor vazifasini bajaradi [1], [3], [4].

Semantikaning eng muhim bo‘linishlaridan biri leksik ma’no va grammatik ma’no farqidir. Leksik ma’no so‘zning lug‘aviy mazmunini bildiradi, ya’ni uning borliqdagi predmet, belgi, harakat yoki holat bilan bog‘liq mazmuniy yadrosini ifodalaydi. Grammatik ma’no esa son, zamon, egalik, nisbat, kelishik, mayl kabi shakliy vositalar orqali yuzaga keladi. Masalan, “kitob”, “kitoblar”, “kitobning”, “kitobdan” birliklarida leksik asos bir xil qoladi, ammo grammatik ma’no o‘zgaradi. Tilshunoslik uchun muhim masala shundaki, real nutqda bu ikki qatlam ajralgan holda emas, balki birlashgan holda namoyon bo‘ladi. Leksik semantika ayniqsa ko‘p ma’nolilik, omonimiya, sinonimiya, antonimiya, giponimiya singari hodisalarni tadqiq

qiladi. Masalan, “bosh” so‘zi inson a’zosi, rahbar, boshlanish nuqtasi, asosiy qism kabi ma’nolarda qo‘llanishi mumkin; bu holat polisemiyaning tipik namunasidir. Omonimiyada esa shakl bir xil bo‘lsa-da, ma’nolar o‘zaro bog‘liq bo‘lmaydi. Apresyan va Lyons ishlari mazkur farqlarni tahlil qilishda muhim metodologik asos beradi [2], [6].

Semantik tahlilda denotatsiya va konnotatsiya tushunchalari ham alohida ahamiyatga ega. Denotativ ma’no til birligining bevosita voqelikdagi narsa yoki tushunchaga munosabatini anglatadi. Konnotativ ma’no esa emotsional, uslubiy, baholovchi va madaniy qo‘shimcha ma’nolarni ifodalaydi. Masalan, “uy” va “maskan” bir xil obyektga yaqin denotativ ishoraga ega bo‘lishi mumkin, biroq ularning uslubiy va hissiy tuslanishi bir xil emas. Xuddi shuningdek, “ot” va “uloq” birliklari faqat lug‘aviy emas, milliy-madaniy assotsiatsiyalar orqali ham turlicha qabul qilinadi. Semantik munosabatlar tizimida sinonimiya yaqin ma’nodosh birliklarni, antonimiya zid ma’nolarni, giponimiya jins-tur munosabatlarini, meronimiya esa butun-bo‘lak munosabatlarini ko‘rsatadi. Tilning lug‘at tarkibi tartibsiz to‘plam emasligi, balki ma’noviy tarmoqlar asosida tashkil topishi aynan semantik tahlil orqali ko‘rinadi. Shuning uchun semantika lug‘at tuzish, terminologiya yaratish va tarjimada eng nozik farqlarni ushlash uchun hal qiluvchi ilmiy asos hisoblanadi [4], [6].

Semantika faqat alohida so‘zlar bilan chegaralanmaydi, gap ma’nosini ham izohlaydi. Gap ma’nosi ko‘pincha uning tarkibiy qismlari ma’nosidan hosil bo‘ladi, ammo bu jarayon oddiy yig‘indi emas. Formal semantikada kompozitsionallik prinsipi asosiy o‘rin tutadi: murakkab ifodaning ma’nosi uning qismlari ma’nosi va sintaktik tuzilishi asosida yuzaga chiqadi. Masalan, “Har bir talaba kitob oldi” va “Bir kitobni har bir talaba oldi” gaplari o‘xshash ko‘rinsa-da, kvantor doirasi va mantiqiy urg‘u jihatidan farqlanadi. Heim va Kratzer formal semantikani aynan shunday mantiqiy-kompozitsion qurilma

sifatida izohlaydi, bunda haqiqat sharti, referensiya, predikatsiya va argument tuzilmasi markaziy tushunchalardan sanaladi [5].

XULOSA VA MUNOZARA

Tilshunoslikda semantika tushunchasi tilning ma’no tomonini tadqiq etuvchi yetakchi nazariy soha sifatida namoyon bo‘ladi. U leksik birliklarning mazmunini sharhlash bilan cheklanmaydi, balki grammatik shakllarning ma’nosini, gap mazmunining tarkib topishini, referensiya va denotatsiya mexanizmlarini, polisemya va omonimiya kabi hodisalarni, shuningdek, semantika va pragmatika o‘rtasidagi murakkab tutashuvni ham o‘rganadi. Semantika tufayli til birliklari orasidagi yashirin ma’noviy munosabatlar, matn mazmunining ichki qurilishi va nutqiy talqinning lisoniy asosi ochib beriladi. Mazkur soha tilni faqat shakllar tizimi emas, balki ma’nolar tarmog‘i sifatida ko‘rishga imkon yaratadi. Shu bois semantika nazariy tilshunoslik, amaliy leksikografiya, tarjima, matn tahlili va pedagogik faoliyat uchun zarur bo‘lgan fundamental ilmiy poydevor hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO`YXATI

1. Lyons J. Semantics: Volume 1. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. 420 p.
2. Lyons J. Linguistic Semantics: An Introduction. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. 376 p.
3. Saeed J. I. Semantics. 4th ed. Chichester: John Wiley & Sons, 2015. 496 p.
4. Cruse A. Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press, 2011. 512 p.
5. Heim I., Kratzer A. Semantics in Generative Grammar. Oxford: Blackwell Publishers, 2018. 336 p.
6. Апресян Ю. Д. Избранные труды. Том I. Лексическая семантика. М.: Языки русской культуры, 2015. 480 с.